

Марія-Анастасія Гусар

**Інтелектуальні середовища Західної Європи
другої половини XI ст.
про розкол Вселенської Церкви 1054 р.:
реакція та спроби подолання**

Mariya-Anastasiya Husar

Intellectual environment of Western Europe in the second half of XI c. about the Universal Church dissent in 1054: responses and attempts to overcome it

The article highlights the particularities of opinions on the Church dissent in 1054 among Western Europe intellectuals of the second part of XI c. Characterizes interchurch relations after the events of 1054. Examines attempts to negotiate using the example of relationships between representatives of Eastern and Western churches.

Keywords: Church, Church dissent, Great schism, Eastern Church, Western Church, Church unity, Church relations

Висвітлено особливості сприйняття церковного розколу 1054 р. в середовищі західноєвропейських інтелектуалів другої половини XI ст. Охарактеризовано міжцерковні відносини після подій 1054 р. Розглянуто спроби подолання конфлікту на прикладі відносин між представниками Західної та Східної церков.

Ключові слова: Церква, Церковний розкол, Велика схизма, Східна Церква, Західна Церква, церковна єдність, церковні відносини

У другій половині XI ст. в столиці Візантійської імперії мала місце подія, яку історики вважають початком поділу Вселенської Церкви на Східну та Західну. Саме 1054 р. прийнято вважати роком «Великої схизми», або ж роком «Великого церковного розколу». Проте ця дата не стільки хронологічно точна, скільки символічна. Справа в тому, що реакція на церковний конфлікт 1054 р. з боку інтелектуальних середовищ християнської Європи та події, які мали місце протягом кількох наступних століть, дають нам зрозуміти, що липень 1054 р. не можна вважати датою остаточного церковного розколу.

В історичній та богословській науці досі ведуться дискусії, предметом яких є церковний розкол, його наслідки, правильність того чи іншого

обряду або ж догмату, а також відголос західно- та східноєвропейських суспільств на церковний поділ та спроби відновлення церковної єдності. Саме тому дана тема досі не вичерпана та є важливою для подальших досліджень.

Практичним наслідком церковного розколу в сучасному суспільстві є поділ на приналежність до Католицької чи Православної церкви. Не зважаючи на те, що Римська та Візантійська церкви так і не змогли об'єднатись до кінця існування Візантійської імперії, спроби подолання розколу вилились у церковні унії локального характеру. Прикладом цього є Берестейська церковна унія 1596 р., внаслідок підписання якої на українських землях було створено сьогоднішню Греко-Католицьку Церкву.

Зміни в стосунках Східної та Західної церков принесло ХХ ст. Зокрема, 7 грудня 1965 р. в соборі апостола Петра в Римі та патріаршому Свято-Георгіївському соборі Константинополя, Папа Павло VI і Патріарх Афінагор оголосили про зняття анафем 1054 р., підписавши Спільну Декларацію¹. Все ж, глави церков наголосили на тому, що даний акт взаємного примирення не може покласти кінець традиційним відмінностям Католицької та Православної церков, оскільки ці відмінності складені історично.

Мета статті – розкрити особливості сприйняття церковного конфлікту 1054 р. та спроб його подолання в західноєвропейському інтелектуальному середовищі другої половини ХІ ст., що дасть нам змогу зрозуміти, яким був характер міжцерковних відносин після подій 1054 р.

На основі джерел та сучасних історіографічних праць ми спробуємо довести помилковість двох поширених думок: першої – саме липень 1054 р. є остаточною датою церковного розколу; другої – про догматичні та обрядові розбіжності до початку ХІІІ ст. не було відомо нікому, окрім тих, хто брав участь у подіях 1054 р.

При написанні цієї статті були використані документи та листи, які стосуються як безпосередньо суперечки 1054 р., так і подальших стосунків між представниками Римської та Візантійської церков. Відтак текст анафемі, накладеної кардиналом Гумбертом, архієпископом Амальфі Петром та дияконом Фрідріхом на Михаїла Керуларія в липні 1054 р. («*Excommunicatio qua feriuntur Michael Saerularius atque ejus sectatores*»), міститься у збірнику документів, що стосуються суперечок Латинської та Грецької церков, виданому

в 1861 р. під редакцією Корнелія Вілла². Спробу підсумувати полеміку, яка до кінця липня 1054 р. мала місце в Константинополі між латинянами на чолі з Гумбертом та візантійцями на чолі з Нікітою Стіфатом, здійснив Константинопольський патріарх Михаїл Керуларій у Посланні до Антіохійського патріарха Петра³. Інформацію про мету візиту в 1050 р. папи Лева IX до відвойованих норманами у візантійців частин Апулії можна почерпнути у документі під назвою «Безчинства норманів у Нижній Італії. Перші виступи Лева проти них. Єресь Беренгарія; його боротьба та засудження» («Freveld der Normannen in Unteritalien. Leo's erstes Auftreten gegen dieselben. Berengar's Häresie; deren Bekämpfung und Verdammung auf mehreren Concilien. (Fastenzeit 1050 bis September d. J.)»⁴.

Тему церковного конфлікту 1054 р. та його наслідків для стосунків між представниками Римської та Візантійської церков висвітлюють у своїх наукових доробках автори Ю. Аввакумов⁵, І. Конгар⁶, К. Брук⁷, Д. Меєндорф⁸, А. Бармін⁹, В. Лорент¹⁰, С. Рансімен¹¹ та інші відомі дослідники.

Події 1054 р., як і реакція на них з боку західноєвропейських інтелектуалів, потребують більш ретельного висвітлення, адже те, як конфлікт представників Візантійської та Римської церков вплинув на церковно-політичну ситуацію, що склалась у Західній Європі та Візантійській імперії відразу після 1054 р., у великій мірі визначило подальший хід подій та призвело до остаточного розриву церковної єдності кількома століттями пізніше.

Процес поділу єдиної Церкви на Східну та Західну розпочався ще задовго до 1054 р., а про певні розбіжності в церковному обряді можна говорити вже з IV ст. Ще більше ці розбіжності проявлялись у VIII–IX ст., за часів патріарха Фотія і згодом стали причиною церковного розколу. Дослідник Джон Меєндорф вдало підкреслює, що в IX, X та XI ст. між латинянами та візантійцями почали відбуватися конфлікти значно гостріші, ніж раніше, й містили у собі культурні та політичні елементи, які переплітались із догматичними та обрядовими питаннями¹². Починаючи з IX ст., серед представників духовництва обох церков мали місце спроби залагодити відмінності в богослов'ї та практиці віри між тим, що, на думку більшості, вважалося двома гілками Католицької Церкви¹³.

Як відомо, в липні 1054 р. до Константинополя, за дорученням папи Лева IX, прибули троє легатів Римської Церкви: кардинал Гумберт де Сільва Кандіда, архієпископ Амальфійський Петро та канцлер Фрідріх Лотаринзький¹⁴. Вже 16 липня кардинал Гумберт та його прибічники піддали анафемі Константинопольського патріарха Михаїла Керуларія. В тексті анафемі, накладеної кардиналом Гумбертом, архієпископом Амальфи Петром та дияконом Фрідріхом, Михаїла Керуларія було звинувачено в тому, що він незаконно називає себе патріархом, а в середовищі тих, хто підтримує його вчення, «сіється багато кукілю ересі»¹⁵. В анафемі також було зазначено, що патріарх Михаїл відмовився покаятись у помилках, забороняв відправляти св. Месу в церквах та зачиняв храми латинян, називаючи їх «опрісниками»¹⁶. Цікаво, що закриття латинських храмів у Константинополі дослідник Стівен Рансімен пояснює як відповідь на схожі дії з боку Риму, адже, на думку Керуларія, візантійський обряд в Італії намагалися замінити латинським¹⁷. Привертає увагу і той факт, що незадовго до подій 1054 р., у 1050 р. папа Лев IX здійснив візит до нещодавно відвойованих норманами у візантійців частин Апулії, з метою «відновити християнську релігію», яка на даних землях опинилась у «цілковитому занепаді»¹⁸.

Для кращого розуміння суті звинувачень, висунутих Михаїлу Керуларію латинянами, варто взяти до уваги твердження дослідника Юрія Аввакумова про те, що роль, яку в подіях 1053–1054 рр. відіграла суперечка про євхаристійний хліб (опрісноки), з церковно-політичного погляду можна вважати неповторною, адже Рим і Константинополь ніколи більше не сперечалися про обрядові розбіжності так інтенсивно¹⁹.

У відповідь на проголошені анафемі, 20 липня 1054 р. Константинопольський патріарх Михаїл Керуларій піддав анафемі Гумберта і папських легатів, що прибули разом з ним. У цьому контексті, заслуговує на увагу текст «Послання Патріарха Константинопольського Михаїла Керуларія Петру, Патріарху Антіохійському»²⁰. У даному посланні Керуларій зумів підвести підсумки тієї полеміки, яка до того часу мала місце в Константинополі між латинянами на чолі з Гумбертом та візантійцями на чолі з Нікітою Стіфатом. Для самого патріарха Михаїла підсумок цієї полеміки є підтвердженням того, що латиняни – єретики. Аналізуючи дане послання, бачимо, що в очах Константинопольського патріарха латиняни вже давно відлучені від Церкви. Михаїл Керуларій

також піддав осуду те, що латиняни додали до Символу Віри слова «і від Сина походить» і забороняли шлюб ієреїв²¹. Очевидним є те, що Керуларій писав це послання для того, щоб Антіохійський патріарх дозволив забрати ім'я папи зі своїх диптихів.

Жодних інших вагомих зіткнень у найближчий час після суперечки 1054 р. в історії обох церков не було²². Можна стверджувати, що конфлікт 1054 р. перетворився на «розкол» завдяки подальшим подіям, що мали місце у наступні три століття.

Про взаємні анафеми в західноєвропейському середовищі інтелектуалів у 1054 р. ще не було відомо. Дослідник унійного богослов'я Юрій Аввакумов зазначає, що складається враження, наче події 1054 р. проминули безслідно, оскільки церковна єдність ні на Заході, ні на Сході не вважалася втраченою²³. Для прикладу, у Південній Італії після 1054 р. надалі широко практикували культ візантійських святих²⁴. Є підстави вважати, що як латинські, так і візантійські інтелектуали цього часу, в своїй більшості, не вірили в існування церковного розколу²⁵. Все ж, як зазначає Юрій Аввакумов, якщо вірити документам, присвяченим діям делегації 1054 р., патріарх Михаїл Керуларій мав би відчувати себе переможцем у даному конфлікті, адже він мав підтримку як візантійського імператора, так і мешканців Константинополя, а латинські посланці змушені були повернутись «із соромом» до Риму²⁶. Цікаво, що пізньовізантійські автори Матвій Властар та Георгій Сфрандзі згадують про собор, який, ймовірно, відбувся в Константинополі у 1057 чи 1058 рр. і оголосив анафему папі Римському та його прихильникам²⁷.

Хоч відголос на церковний розкол у перші десятиліття після 1054 р. не набув значних масштабів, все ж, починаючи з другої половини ХІ ст., серед західноєвропейських інтелектуалів виокремлювалися латинські полемісти, які в своїх творах неодноразово зверталися до теми обрядової різниці між обома гілками Церкви. Значна частина латинських полемістів у своїх творах торкалися питання прісного хліба в Євхаристії. Серед латинських полемічних творів можна виділити ті праці, основна мета яких була власне полемічна²⁸. Серед них: 1. «Responsio sive Contradictio adversus Nicetae Pectorati labellum», що є своєрідною відповіддю легатів на Діалексис Нікити Стіфата і створений у 1054 р; 2. «Dialogus», який вважається першим латинським твором після початку суперечки про опрісноки, що заторкує спірні

літургійні питання. Дослідники зазначають, що «Dialogus» є твором спільного авторства легатів під проводом кардинала Гумберта і написаний у 1054 р.; 3. «Лист до Петра Антіохійського» патріарха Домініка Градського, написаний у 1053–1054 рр.; 4. «Fragmentum disputationis adversus Graecos» – твір невідомого автора, створений невдовзі після 1054 р.; 5. «Epistola missa Sergio abbatia defendendum se de azymis contra Graecos» («Лист про опрісноки, надісланий аббатові Серджіо на свій захист проти греків»), створений близько 1070 р.²⁹. Усі ці твори в рукописній традиції подаються під назвами «Contra Graecos» або ж «Contra Graecorum errores» і вважаються звітами про дискусії з греками, автори яких наводили адресатам аргументи проти візантійців, а також працями, що були відповідями на візантійські полемічні твори³⁰. Ще одна категорія творів латинських полемістів не пов'язана безпосередньо з полемікою проти візантійців, адже ці твори не були скеровані проти представників візантійського духовництва. Дані твори цікаві для нас тим, що вони, хоч і мимохідь, та все ж торкаються питань євхаристійного хліба та стосунків із візантійським духовництвом, з метою проілюструвати наведені конкретні тези або ж аргументи. Серед праць такого характеру можна виділити наступні: 1. «Expositio canonis missae» («Виклад канону меси») авторства Петра Даміані, створений між 1054 і 1072 рр.; 2. «Libellus de sacramentis» авторства Бонзіо Сутрійського, створений у 80-х рр. XI ст.; 3. «De consecratione sacerdotis» («Про священничі свячення») «Норманського аноніма», створений близько 1100 р.³¹.

Реакція на події 1054 р. серед візантійських інтелектуальних кіл у перші десятиліття після конфлікту також у великій мірі визначалась обсягом написаних полемічних творів. Серед візантійських полемістів слід виділити студитського ченця Нікиту Стіфата, архієпископа Лева Охридського, Константинопольського патріарха Михайла Керуларія та Антіохійського патріарха Петра III³². Цікаво, що на початку 1060 р. візантійський історик Михайл Пселл написав похвальне слово Михайлу Керуларію, де позитивно оцінив дії патріарха і його «настанови», що стосувалися папських посланців³³. Сам Михайл Керуларій і надалі намагався досягти розриву з Римською Церквою задля остаточного підпорядкування Константинополю Антіохійського, Александрійського та Єрусалимського патріархів³⁴.

Викликає зацікавлення і той факт, що на Заході і на Сході існувало різне розуміння особи, яка була авторитетом у справах віровчення. Власне, на Заході цей авторитет вбачали в особі Папи Римського, в той час, як Схід з цим не погоджувався і вважав, що жодна особа чи установа не може бути непомильною у справах віровчення, тому і не ставив у центр соборного процесу таких авторитетів³⁵.

Вартим уваги є той факт, що в XI ст. західноєвропейські інтелектуали навіть не згадували у своїх працях про остаточний поділ Церкви після подій липня 1054 р. Не тільки на Заході, але й на Сході не хотіли визнавати церковний розкол³⁶. Для прикладу, молитву «Kyrie eleison» (грец. Κύριε ελέησον), яка вживалась у богослужіннях обох церков після їхнього поділу, частина дослідників трактує як доказ дотримання візантіїцями та латинянами однієї віри³⁷.

З римського та візантійського боку після 1054 р. були спроби відновити взаємні стосунки, однак папи вважали своїм основним партнером в переговорах східноримського імператора, а не патріарха, тому переговори з представниками Церкви велись доволі слабо³⁸. Шукаючи допомоги в боротьбі з норманами, василевс Константин X на початку 1062 р. звернувся до антипапи Гонорія II з проханням про допомогу в підписанні союзу із західним імператором Генріхом IV³⁹. Цікаво, що при цьому, згідно із сучасником цих подій єпископом Альби Бенцо, візантійський імператор назвав Гонорія II у своєму листі «Римським патріархом», «спільним батьком» обох імператорів і характеризував його як главу всієї Церкви, висловлюючи бажання разом іти визволяти Гріб Господній⁴⁰. В цей час, латинський автор Петро Даміані звернув свій трактат про походження Святого Духа до візантійського патріарха, ймовірно Константина III Ліхуда (1059–1063), щоби забезпечити папу Олександра II матеріалом для переговорів із візантіїцями, та, на жаль, про ці переговори нам більше нічого не відомо⁴¹. В останні роки понтифікату папа Олександр II відправив єпископа Петра з Ананьї до візантійського імператора Михаїла VII для так званої «згоди віри», а також вирішення різних церковних питань⁴². У відповідь весною 1073 р. Михаїл VII надіслав Папі послання, яке його одержувач назвав наповненим любов'ю та повагою.

За часів нового папи Григорія VII, починаючи з 1073 р., коли кардинал Гумберт став його радником, на Заході подіям 1054 р.

починають приділяти більшу увагу. У цьому ж 1073 р. папа Григорій VII прийняв двох монахів, представників імператора Візантії Михаїла VII Дуки, тоді як до Константинополя вирушив посол папи – Домінік Градський⁴³. Справа в тому, що Григорій VII з недовірою ставився до візантійських посланців і тому призначив своїм легатом у Константинополі Венеційського патріарха Домініка, поставивши перед ним завдання відновити давню згоду церков⁴⁴. З цього приводу дослідник Олексій Бармін зазначає, що Михаїл VII надіявся на допомогу папи у боротьбі з норманами, що захопили в квітні 1071 р. останнє візантійське місто в південній Італії – Барі. Все ж союз проти норманів не відбувся, оскільки відлучений від Церкви герцог Апулії, Калабрії та Сицилії Роберт Гвіскар видав свою доньку заміж за сина василевса у 1074 р.⁴⁵

На особливу увагу заслуговують так звані «унійні переговори» між Папою Римським Урбаном II і Константинопольським патріархом Миколаєм III Граматиком та візантійським імператором Олексієм I Комніном у 1089 р. Йдеться про те, що, пробувши на престолі близько року, папа Урбан II (1088–1099) вислав до столиці Візантії делегацію в складі кардинала-диякона Рожера та ігумена Миколая з Гроттаферрати⁴⁶. Одним із завдань цього посольства, ймовірно, було випередити антипапу Климента й здобути визнання Урбана II у Візантійській імперії. Цікаво, що після прибуття папських легатів до Константинополя, патріарх та імператор скликали засідання синоду, щоби порадитися стосовно тих питань, які цікавили папських послів. Наслідком обміну посольств Риму та Константинополя стало звільнення Папою імператора Олексія Комніна від анафемі, накладеної на нього, як на схизматика. З іншого боку, Олексій I у листі папі Урбану II висловив припущення, що ім'я Папи не згадується на Літургії не через синодальне рішення а лише через незрозуміло встановлений звичай⁴⁷. До цього часу відноситься і твір архієпископа Феофілакта про помилки латинян, який написаний у доволі стриманому стилі. Висновок Феофілакта полягав у тому, що помилки латинян не такі великі, щоб вважати поділ церков неминучою подією⁴⁸.

У 1090–1091 рр. візантійський імператор Олексій Комнін звернувся з проханням про військову допомогу до західних володарів. До папи було направлено послів, на яких імператор покладав великі надії, адже

Візантія чекала на поповнення армії для боротьби з печенігами та сельджуками⁴⁹. Skorиставшись цим, папство починає вести подальші переговори з візантійським духовенством щодо унії обох церков.

Загалом одними з особливо визначальних для міжцерковних відносин виявились дві події того часу: перша – надання в 1082 р. візантійським імператором Олексієм Комніним торговельного привілею Венеції, що підготувало ґрунт для експансії Венеції та інших італійських морських міст на візантійську територію впродовж XII ст., наслідком якої стало те, що візантійці почали відчувати дедалі сильніший вплив Заходу на своїх територіях⁵⁰. Друга, більш вагома подія – початок хрестових походів, які надалі визначили проблематику стосунків між Константинополем та Римом.

Як бачимо, не зважаючи на те, що протягом XI ст. думка про розділену Христову Церкву не набула значного поширення серед західноєвропейського суспільства, все ж певні інтелектуальні кола, зокрема вище духовництво та правителі, володіли достатнім обсягом інформації про обрядові та догматичні відмінності, а також суперечності та конфлікти між представниками Візантійської та Римської церков. З одного боку, це ілюструють нам латинські та візантійські полемічні твори та листування представників обох сторін, з іншого, – до кінця XI ст. можна простежити намагання та спроби вирішити конфлікт між представниками Східної та Західної церков, які, на жаль, не мали успіху.

¹ Joint Catholic – Orthodox Declaration of His Holiness Pope Paul VI and the Ecumenical Patriarch Athenagoras I. December 7, 1965 [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651207_common-declaration.html.

² Excommunicatio qua feriuntur Michael Caerularius atque ejus sectatores // Will C. Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo compositae extant / ex probatissimis libris emendatiora edidit, diversitatem lectionis enotavit, annotationibus instruxit Cornelius Will. – Lipsiae, Marburgi: Universitäts – und Landesbibliothek Münster, 1861. – 272 p.

³ Послание Святейшего Патриарха Константинопольского Михаила Кирулария Блаженнейшему Патриарху Антиохийскому Петру / Пер. Л. А. Гердпод; ред. В. М. Лурье [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vertograd.ru/2001-09-71/tradition.html>.

⁴ Frevel der Normannen in Unteritalien. Leo's erstes Auftreten gegen dieselben. Berengar's Häresie; deren Bekämpfung und Verdammung auf mehreren Concilien.

- (Fastenzeit 1050 bis September d. J.) // Will C. Die Anfänge der Restauration der Kirche im elften Jahrhundert. Nach den Quellen kritisch untersucht. – Marburg: N. G. Elwert'sche Universitäts – buchhandlung, 1859. – 140 p.
- ⁵ Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я: Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI-XIII століттях. – Львів: Український Католицький Університет, 2011. – 448 с.
- ⁶ Конгар И. Девять веков спустя. Заметки о Восточной схизме / Пер с фр. – К.: Дух і Літера, 2011. – 168 с.
- ⁷ Brooke C. Europa średniowieczna 962-1154. – Warszawa: Panstwowy instytut wydawniczy, 2001. – 448 s.
- ⁸ Meyendorff J. The Byzantine legacy in the Orthodox Church. – NY.: St. Vladimir's Seminary Press, 1982. – 368 p.; Meyendorff J., Papadakis A. The Christian East and the rise of the papacy: the Church 1071-1453 A. D. – Crestwood: St. Wladimir's Seminary Press, 1994. – 424 p.
- ⁹ Бармин А. В. Столкновение 1053-1054 гг. // Византия между Западом и Востоком. – СПб.: Алетейя, 1999. – 544 с.; Бармин А. В. Polemika и схизма. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. – 648 с.
- ¹⁰ Laurent V. Le schisme de Michel Cérulaire // Echos d'Orient. – 1932. – № 165. – P. 440-473.
- ¹¹ Ranciman S. The Eastern Schism. – Oxford: Clarendon Press, 1955. – 190 p.
- ¹² Meyendorff J. The Byzantine legacy in the Orthodox Church. – P. 28.
- ¹³ Brooke C. Europa średniowieczna 962-1154. – S. 48-49.
- ¹⁴ Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 37.
- ¹⁵ Excommunicatio qua feriuntur Michael Caerularius atque ejus sectatores // Will C. Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composite extant. – P. 153.
- ¹⁶ Ibidem. – P. 154.
- ¹⁷ Ranciman S. The Eastern Schism. – P. 41.
- ¹⁸ Frevel der Normannen in Unteritalien. Leo's erstes Auftreten gegen dieselben. Berengar's Häresie; deren Bekämpfung und Verdammung auf mehreren Concilien. (Fastenzeit 1050 bis September d. J.) // Will C. Die Anfänge der Restauration der Kirche im elften Jahrhundert. Nach den Quellen kritisch untersucht. – P. 57.
- ¹⁹ Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 213.
- ²⁰ Послание Святейшего Патриарха Константинопольского Михаила Кирулария Блаженнейшему Патриарху Антиохийскому Петру [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.vertograd.ru/2001-09-71/tradition.html>
- ²¹ Там само.
- ²² Лебедев А. П. История разделения Церквей в IX, X и XI веках. – С. 252.
- ²³ Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 225.
- ²⁴ Уколова В. И. Византия и Запад: культурные отношения в VII-XII ст. /

- В. И. Уколова, О. Р. Бородин // Византия между Западом и Востоком. – СПб., 1999. – С. 123
- 25 Бармин А. В. Столкновение 1053-1054 гг. – С. 141.
- 26 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 215.
- 27 Laurent V. Le schisme de Michel Cérulaire. – P. 97.
- 28 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 105.
- 29 Список латинських полемічних творів поданий у книзі: Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 106-107.
- 30 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 105.
- 31 Список латинських полемічних творів поданий у книзі: Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 107.
- 32 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 75.
- 33 Бармин А. В. Полемика и схизма. – С. 213.
- 34 Laurent V. Le schisme de Michel Cérulaire. – P. 103.
- 35 Meyendorff J. The Byzantine legacy in the Orthodox Church. – P. 30.
- 36 Болотов В. В. Собрание церковно-исторических трудов: Лекции по истории древней церкви. Введение в церковную историю. – М.: Мартис, 2000. – Т. 2. – С. 275.
- 37 Там само.
- 38 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 216.
- 39 Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 214.
- 40 Там само.
- 41 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 216.
- 42 Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 220.
- 43 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 217.
- 44 Бармин А. В. Полемика и схизма... – С. 220.
- 45 Там само. – С. 220-221.
- 46 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 218.
- 47 Бармин А. В. Столкновение 1053-1054 гг. – С. 144.
- 48 Успенский Ф. И. История крестовых походов. – Москва.: Дарь, 2005. – С. 18.
- 49 Заборов, М. А. Папство и крестовые походы. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – С. 34.
- 50 Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я... – С. 226.